

5. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. - М., 1978.
6. Зырянов П.И. Социальная структура местного управления. 1861 - 1914 гг. // Исторические записки. - Т. 107. - М., 1982.
7. Казначеев А.Г. Между строками одного формулярного списка: 1823 - 1881 // Русская старина. - 1881. - № 12.
8. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): В 2 т. - СПб., 2003. - Т. 2.
9. Новиков А. Записки земского начальника. - СПб., 1899.
10. Общее учреждение губернское. Ст.357-706 // Свод законов Российской империи. - СПб., 1857. - Т. 2.
 11. Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века // Человек. - 1995. - №3. На сайте: http://vivovoco.nns.ru/VV/PAPERS/MEN/PISAR_1.HTM С.8-9.
12. Плетнев И.Т. Воспоминания шестидесятника // Русская старина. - 1915. - № 11.
13. Решетов Н.А. Дела давно минувших дней // Русский архив. - 1885. - № 12.
14. Список высшим чинам государственного gubernского и епархиального управления. - СПб., 1861.
15. Список высшим чинам государственного gubernского и епархиального управления. СПб., 1863.
16. Страховский И.М. Губернское устройство (правительственные учреждения). - СПб., 1913.
17. Шумилов М.М. Местное управление и центральная власть в России в 50-х-начале 80-х гг. XIX века. - М., 1991.
18. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон (в12 томах). Биографии. Т.1. - М., 1991.

Ivan Shatohin

PREPAREDNESS OF THE PROVINCIAL CROWN ADMINISTRATION

TO THE 1860-1870s REFORMS IMPLEMENTATION

The provincial crown administration and structure of the local governing bodies were not quite prepared to the peasant reform implementation. Realization of the subsequent reforms was accompanied by change of the structure and local governing bodies hierarchy.

Key words: bureaucracy, crown administration, reforms of Alexander II, governor.

Надійшла до редакції 14.02.2008 р.

УДК 94 (477.51) "1861/1905"

Олександр Герасимчук

НАСЕЛЕННЯ ТА ЗАНЯТТЯ ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1861-1905 рр.)

У статті аналізується зв'язок між зміною чисельності населення Чернігівської губернії за період 1861–1905 рр. і станом селянського землеволодіння, висвітлюється галузева специфіка господарства регіону. Особлива увага при цьому приділяється впливу демографічних процесів і зайнятості населення на підготовку аграрних реформ початку ХХ століття.

Ключові слова: аграрна реформа, господарство, землеволодіння, землеробство, населення, община, переселення.

Українські землі протягом історичного розвитку переживали багато земельних реформ. Реформування аграрного сектору економіки продовжується і в наш час. Нинішнє вирішення земельних проблем нагадує проведення аграрних перетворень в Україні на початку ХХ ст., коли селянським господарствам було надано право виходу з общини, і проведення яких пов'язують з діяльністю П.А.Столипіна - прем'єр-міністра Росії і одночасно міністра внутрішніх справ. Головна мета столипінської аграрної реформи полягала в тому, щоб насильно зруйнувати селянську поземельну общину і на її руїнах створити нову, хутірсько-відрубну систему землеволодіння, а також на базі утвердження приватної земельної власності сформувати клас земельних власників із найзаможнішої частини селянства [1]. Це була остання реформа на українських землях, проведена на засадах ринкового господарювання. Саме тому дослідження досвіду реформування аграрного сектору господарства актуальне і до цього часу. Не стояла осторонь процесу аграрних перетворень і Чернігівщина, в якій на початку ХХ століття общинне землеволодіння становило близько 53% всіх селянських господарств [2].

У другій половині XIX ст. облаштування селянського побуту визначалось, безумовно, прийняттям акту про звільнення селянства від кріпосної залежності в 1861 р. Наділення кріпосних селян землею стало на Чернігівщині важливою подією, оскільки до скасування кріпосного права про землеволодіння у цієї категорії селян мова не йшла. Щоправда, надані чернігівським селянам наділи були невеликі (від 2,75 до 4,5 десятин на рев'язьку душу), але все ж селяни, хоч і з труднощами, але одержали нарешті власну землю. Недостачу землі селяни компенсували, орендуючи поміщицьку або казенну землю. Після реформи 1861 р. землекористування селян Чернігівщини збільшилось не менш ніж на 79 тисяч десятин [3]

Однак, законодавство 1861 р. не вирішило всіх земельних проблем і вже з кінця 60-х років XIX ст. в суспільстві знову заговорили про появу нового «аграрного питання» і підготовку нових законопроектів. На думку і критиків реформи 1861 р., і селян, виникнення нового «аграрного питання» було обумовлене малоземеллям, що виникло через малі наділи, які отримували селяни від колишніх власників-поміщків. Насправді ж, як виявилось в кінці століття, земельний голод був спричинений невідповідністю між обмеженою кількістю землі і зростаючим населенням [4]. Чернігівська губернія в цьому відношенні не становила винятку.

Чи ж справді зростання населення в Чернігівській губернії могло вплинути на селянське землеволодіння? Який зв'язок між змінами чисельності населення Чернігівщини в післяреформений період та аграрними перетвореннями початку XX ст.? Яким чином специфіка господарювання жителів Чернігівської губернії впливала на підготовку майбутньої столипінської реформи? Щоб дати вичерпні відповіді на ці питання, необхідно провести дослідження динаміки народонаселення і специфіки господарювання жителів Чернігівщини на межі XIX - XX ст., що і є метою автора при написанні даної статті.

Найважливішими джерелами для такого дослідження є статистичні матеріали, які стосуються чисельності населення, зокрема дані Губернського статистичного комітету і перепису 1897 р. [5], а також дані земельних переписів, проведених Центральним статистичним комітетом при Міністерстві внутрішніх справ Росії у 1877, 1887 та 1905 рр., причому найповнішим з них є останній, здійснений в усіх 50-и губерніях європейської частини Російської імперії. Серед томів, присвячених кожній окремо взятій губернії, в тому числі і дев'яти губерніям України, був і том, присвячений Чернігівській губернії [6], а також окремий узагальнюючий том по всіх губерніях Російської імперії [7]. Як і будь-які статистичні збірники, ці джерела не позбавлені недоліків, на що вказує історик-дослідник В.М.Шевченко і пропонує робити кореляцію даних за допомогою місцевих джерел, але широта і різноманітність представленого матеріалу дозволяє говорити про «Статистику землевладення 1905 года» як про важливе джерело для вивчення еволюції земельних відносин [8].

Аналіз демографічних, господарських, земельних відносин на Чернігівщині кінця XIX – поч. XX ст. певною мірою вже був відображений у публікаціях вітчизняних дослідників. Багато уваги цим питанням приділив історик і етнограф О.О.Русов у своїх описах чернігівського краю [9]. Цими проблемами займався і продовжує займатись дослідник аграрної історії В.М.Шевченко, який вивчав економічний розвиток і становище селянства як всієї Лівобережної України так і Чернігівщини зокрема [10]. Згадується Чернігівщина і в роботах інших вітчизняних істориків, які присвячуються земельним питанням початку XX ст., наприклад, у роботі професора М.А.Якименка [11] та ін.

Відаючи належне вищезгаданім вченим, інтерес автора даної статті полягає у дослідженні зайнятості і динаміки населення Чернігівської губернії в плані показу їх впливу на підготовку аграрних реформ початку XX ст., які традиційно називають столипінськими, хоч початок їх можна віднести до більш раннього періоду, який передував приходу на посаду прем'єр-міністра П.А.Столипіна. Це період економічного розвитку Чернігівщини після селянської реформи 1861 р., яка не вирішила всіх селянських питань, і до початку XX ст., коли проблеми в сільському господарстві загострились настільки, що вже потребували більш радикального вирішення.

Перш чим характеризувати населення і зайнятість жителів Чернігівської губернії в кінці XIX- на поч. XX ст. для кращого розуміння специфіки галузевого господарювання регіону доцільно дати коротку характеристику природно-географічних умов краю. Кордони сучасної Чернігівської області лише на північному заході співпадають з колишніми межами Чернігівської губернії. На рубежі XIX – XX ст. Чернігівська губернія межувала: на півночі – з Могилівською, Смоленською і Орловською губерніями; на сході – з Орловською і Курською; на півдні – з Полтавською; на заході – з Київською. Мінською і Могилівською губерніями [12].

Маючи форму неправильної трапеції, територія Чернігівської губернії була похилою рівнинною поверхнею, яка спускалась до течії Дніпра. Рівень поверхні губернії коливався від 40 до 110 сажень над рівнем моря (1 сажень = 213 см). Найбільш високий пункт губернії висотою в 109 сажень (762 футів = 232,2 м) знаходився на кордоні Мглинського і Стародубського повітів (с. Рохманів Мглинського повіту) [13]. Мглинський, Стародубський і Глухівський повіти були найбільш високими; Новозибківський,

Новгород-Сіверський і Кролевецький – вище середньої висоти; Суразький, Сосницький, Конотопський, Борзнянський – середні за висотою над рівнем моря; Городнянський, Чернігівський, Ніжинський – нижче середнього рівня, а Козелецький і Остерський були найнижчими в губернії за рівнем рельєфу [14].

В основному рівнинна поверхня Чернігівської губернії місцями перетиналась рядами горбів і похилих височин, місцями була заболочена і порізана ярами і долинами річок [15]. Річками Десною і Сеймом ґрунти губернії ділились на три групи. Ліва сторона – чорноземна, права – суглинита і супіщана, яка вимагала добрив і землі між правим берегом Сейму і лівим берегом Десни, які містили значні добавки крейди і вапна. Найкращі чорноземи знаходились в тих повітах, які прилягали до Полтавської губернії [16].

Всі річки губернії (в кількості близько 170) належали до басейну Чорного моря і впадали або в Дніпро, або в Десну чи Сож. Значної економічної користі річки краю не приносили [17]. Чималі площі губернії займали ліси і болота, але непрохідних боліт було мало і розміщені вони були в основному на південному заході вздовж лівих берегів Дніпра, Десни і Сейму [18].

Якщо до всього вищесказаного додати, що клімат губернії на всій її території був помірно континентальний без значних коливань в рівні опадів, то можна зробити висновок, що природно-кліматичні умови Чернігівської губернії були сприятливими для ведення землеробства. Управляючий Чернігівською казенною палатою А.Н.Рождественський у своїй «Записці про стан сільськогосподарської промисловості в Чернігівській губернії» у 1903 р. зазначав: «Губернія за своїми ґрунтовими і кліматичними умовами становить багаті задатки для стійкого і прогресивного розвитку сільського господарства, а отже і добробуту населення... Природні умови разом з працьовитим населенням немало сприяли розквіту губернії, яка входила до складу «благословенної Малоросії», і дійсно губернія з надлишком забезпечувала власному населенню предмети харчування. Але в другій половині минулого століття в побуті Чернігівської губернії відбулись різкі зміни, які суттєво змінили її добробут; губернія втратила своє багатство, від якого залишились лише слабкі залишки, а населення наростаючим потоком прагне у віддалені місцевості Сибіру (на Амур), несучи із своєї батьківщини важкі спогади про труднощі існування в ній» [19].

Що ж стало причиною такого різкого погіршення стану господарства губернії за порівняно невеликий період? Прихильники аграрних реформ початку ХХст. вважали, що такий стан справ у сільському господарстві Чернігівщини (а саме ця галузь була провідною в господарстві губернії) був спричинений існуванням общинного землеволодіння, яке стримувало ініціативу селян і заважало впровадженню прогресивних технологій обробітку землі. Чи так це було насправді, зокрема в Чернігівській губернії? Спробуємо дати відповідь на це питання, розглянувши деякі аспекти соціально-економічного розвитку регіону на межі ХІХ-ХХ ст.

На початку ХХ ст. господарство Чернігівщини посідало важливе місце не тільки в українській, але й в загальноімперській економіці. Площа Чернігівської губернії була значно більшою за нинішню територію Чернігівської області і складала за даними «Першого Загального перепису населення Російської імперії 1897 р.» 46 042,3 квадратних верст (1 кв. верста = 1,138 кв. км = 104,1 десятина) [20], тобто 52,4 тис. км² (зараз площа Чернігівської області 31,9 тис. км²). Поділялась губернія на 15 повітів, а ті, у свою чергу, на 174 волості. Найбільшим повітом був Остерський (близько 4 тис. кв. верст), найменшим - Конотопський (2,1 тис. кв. верст) [21].

У 1859 р. в Чернігівській губернії проживало 1 461 500 чол. (чоловіків – 709 268, жінок – 752 232, в Чернігові – 12 908 чол.). За даними перепису 1897 р. наявне населення губернії вже становило 2 297 854 душ (чоловіків – 1 118 696, жінок – 1 179 158), густота населення становила 49,91 чол. на кв. версту (табл. 1). Постійних жителів за переписом налічувалось навіть дещо більше – 2 316 818 чол. (чоловіків – 1 134 755, жінок – 1 182 063). Проживали жителі губернії в основному в сільській місцевості, у містах жило лише 209 453 жителів (в Чернігові – 27 716, в Ніжині - 32 113 чол.) [22].

Населення Чернігівської губернії у 1897 р.

Таблиця 1

(складено за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. – Т. 48.

Черниговская губерния, 1905. – С. 1.)

Повіти	Площа у кв. верстах	Наявне населення			Густота населення	Грамотних (у %)
		Чоловіки	Жінки	Обох статей		
Чернігівський	3 226,7	80 741	81 382	162 123	50,24	22,40
Борзнянський	2 463,7	72 092	74 503	146 595	59,50	21,75

Глухівський	2716,6	70 059	72 602	142 661	52,51	23,11
Городнянський	3 528,0	74 591	78 449	153 040	43,38	17,80
Козелецький	2 726,0	66 548	68 581	135 129	49,57	16,89
Конотопський	2 118,3	77 659	78 876	156 535	73,90	19,67
Кролевецький	2 366,7	63 942	67 147	131 089	55,39	19,24
Мглинський	3 319,5	67 677	71 666	139 343	41,98	16,05
Н-Сіверський	3 417,3	71 442	74 794	146 236	42,79	16,29
Новозибківський	3 354,9	75 404	89 436	164 840	49,13	17,65
Ніжинський	2 510,5	82 324	86 394	168718	67,20	21,49
Остерський	3 991,4	73 230	77 128	150 358	37,67	13,10
Сосницький	3 775,9	83 395	86 662	170 057	45,04	19,31
Стародубський	2 892,0	68 974	75 859	144 833	50,08	16,51
Суразький	3 634,8	90 618	95 679	186 297	51,25	12,69
Усього по губернії	46 042,3	1118696	1179158	2297854	49,91	18,23
В тому числі у містах	-	102 521	106 932	209 453	-	38,42

Дані наведені у таблиці свідчать, що губернія була населена не надто густо, найбільш заселеними були південно-східні повіти (Ніжинський, Конотопський), найменш – Остерський і найпівнічніший Мглинський. Вісім повітів мали заселеність вищу за середню по губернії, а сім - меншу за середню. Найгустіше населеними в губернії були ті місцевості, які заселились раніше. Ті території, які знаходились на захід і північ від Десни (так зване Задесення), були найменш заселеними. Цей регіон в давнину був глухим краєм, густо покритим лісом, і тому заселявся повільніше за інші місцевості [23].

За підрахунками О.О.Русова на основі даних Губернського статистичного комітету у 1896 р. постійного населення в губернії було 2 321 900 чол. (чоловіків – 1 140 105, жінок – 1 181 795. жителів міст - 207 390 чол.) [24]. Як бачимо, дані цих джерел не надто відрізняються. У 1904 р. за даними Губернського статистичного комітету населення губернії зросло до 2 619 390 душ (чоловіків – 1 320 289, жінок, – 1 299 101), а густота населення складала 56,8 чол. на кв. версту, що свідчить про активний приріст населення Чернігівщини на межі XIX- XXст. [25]. У середньому по губернії природний приріст населення становив 36,5%, коливаючись від 26% у Кролевецькому повіті до 52% у Ніжинському. Такий досить високий рівень природного приросту населення безумовно впливав і на земельні відносини, адже він вів до неухильного подрібнення селянських наділів і, відповідно, до інтенсивнішого обробітку землі, виснаження її і зниження врожайності [26].

Отже, протягом 1859–1905 рр. за даними перепису 1897 р. і Губернського статистичного комітету населення в Чернігівській губернії зросло на 1 157 890 чоловік [27; 28]. Площа землекористування за 1877 - 1905 рр. зросла на 578 823 дес. [29], тобто на одного доданого жителя припало 0,5 дес. новоосвоєної землі. Така невідповідність між зростанням населення і землеволодінням сприяла парцеляції земель і прогресуючому малоземеллю, що загостило аграрні проблеми в кінці XIX – на початку XXст.

Порятунок від малоземелля селяни шукали у пошуках заробітків за межами губернії та в переселеннях на інші землі. Чернігівщина займала третє місце серед українських губерній за кількістю від'їжджаючих на схід - до Сибіру, на Далекий Схід і в Середню Азію. За даними переселенської контори, яка функціонувала в Саратовській губернії поблизу головної переправи через Волгу, в 1887 –1894 рр. з Чернігівської губернії на схід прямувало 3,2% всіх переселенців (з Полтавської - 5.4%. з Харківської – 3,3%, Катеринославської – 0,4%) [30].

Чернігівська губернія, як вже зазначалось (див. табл. 1). була населена в основному селянами, значного розвитку промисловості і торгівлі не мала. Маючи сприятливі для землеробства ґрунти (в тому числі значні площі чорноземів) Чернігівщина була виключно землеробською і в сільськогосподарському відношенні її можна було розділити на три частини:

1) південну, де хліборобство було головним джерелом добробуту населення. На півдні Чернігівської губернії крім зернових культур також було поширене вирощування тютюну, за обсягами виробництва якого Чернігівщина займала перше місце в Російській імперії;

2) райони, де поряд із зерновим виробництвом вирощували цукрові буряки;

3) північну, де зернове виробництво було розвинуто слабо, а вирощували льон і коноплі [31].

У своїй «Записці» уже згадуваний управляючий Чернігівською казенною палатою А.Н. Рождественський зазначав: «Із огляду на існуючі в губернії системи землеробства необхідно зробити висновок, що якою б низькою не здавалась тут сільськогосподарська культура, вона знаходиться у суворій відповідності із ґрунтовими умовами з однієї сторони і з умовами ринку для збуту сільськогосподарських продуктів - з іншої» [32].

Розглянемо тепер районування Чернігівської губернії за системами селянського землекористування. Общинне землеволодіння на Чернігівщині переважало в тих повітах, які знаходились на півночі регіону – Новозибківському, Суразькому, Мглинському, Глухівському, Сосницькому і Новгород-Сіверському. В центральних і південних повітах переважало подвірне землеволодіння. Існували в губернії і господарства хуґірського типу (в місцевостях, де жили німецькі колоністи) [33].

Порівняння умов господарської діяльності у цих місцевостях показує, що в Чернігівській губернії тип землекористування значною мірою не впливав на ефективність сільськогосподарського виробництва. Характерною рисою господарювання в різних повітах було те, що на півночі губернії з її бідними ґрунтами і общинним землеволодінням проживало найбільш підприємливе населення. Особливо виділялись тут Новозибківський і частково Суразький повіти: звідси їздили артілі робітників не тільки на південь Росії, але і у Польщу, і навіть у Америку. В Суразькому повіті підприємливий дух місцевого населення поклав початок такому промислому центру, як Клинець, де зосереджена значна кількість фабрик і заводів, що славяться своїми виробами. У Мглинському повіті, який був одним із найгірших у губернії за своїми ґрунтами, успішно вирощували тютюн. Сосницький, Глухівський і Новгород-Сіверський, в яких була значна частка общинного землеволодіння, належали до числа найбільш промислових і багатих повітів; але якщо в цих повітах заможність населення можна було пояснити задовільними ґрунтовими умовами, то таке пояснення зовсім не годиться для повітів з бідними ґрунтами, зокрема Новозибківського і Суразького, які розміщувались майже суцільно на одних пісках [34].

За основними групами занять населення Чернігівської губернії на межі XIX – XXст. розподілялось наступним чином (табл. 2):

Таблиця 2.

Заняття населення Чернігівської губернії у 1897 р.

(складено за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 22.)

Заняття населення	Кількість зайнятого населення у даній галузі	Частка зайнятих (у % до всього населення)
Сільське господарство, мисливство і рибальство	1 812395	78,87
Промисловість добувна і обробна	213 194	9,28
Торгівля	77794	3,39
Служба у приватних осіб	71605	3,12
Візничий промисел	14263	0,62
Служба державна, громадська і станова	12704	0,55
Діяльність юридична, навчально-виховна, медична	11961	0,52
Служба в армії, флоті і на кордоні	5629	0,24
Інші заняття	78309	3,41
Всього	2 297 854	100

Як свідчить таблиця, більше трьох чвертей населення Чернігівщини напередодні масових змін аграрному секторі початку XXст. жило за рахунок сільського господарства. Крім сільського господарства, у промисловості, торгівлі, візничому промислі і службі у приватних осіб було зайнято близько шостої частини населення [35].

Такий розподіл населення за основними групами занять свідчить, що жителі Чернігівської губернії добували собі засоби для життя виключно завдяки землі, що підтверджує те, яку важливу роль у губернії відігравали земельні відносини і все, що з ними пов'язано. Безперечно, аграрні проблеми, які накопичились в губернії на межі XIX–XX ст., необхідно було вирішувати, однак, реформи, які передбачались, потребували ретельного врахування місцевих умов кожного конкретного регіону. Чернігівщині це стосувалось повною мірою. Неврахування цього фактору і стало причиною того, що

столипінські аграрні реформи початку ХХ ст. проходили в Чернігівській губернії повільно і не принесли очікуваного результату.

Джерела та література

1. Мордвінцев В.М., Мордвінцева В.Ф. Земельна реформа Столипіна та її вплив на землеустрій в Україні (сучасний погляд на події) // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. – 2001. – № 11. – С. 33.
2. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 40.
3. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині ХІХ ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вып. 2. – Чернігів, 1993. – С. 47
4. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 4.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния. 1905.
6. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб., 1906.
7. Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50-и губерниям Европейской России. – СПб., 1907.
8. Шевченко В.М. До питання про достовірність земельного перепису 1905 р. // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернігів. – 1998. – С. 213–218;
9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1–2. – Чернигов, 1898–1899.
10. Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у 2 половині ХІХ – на поч. ХХ століття // Український історичний журнал. – 1981, – № 11, – С. 61–66; його ж. Становище селянства Лівобережної України в кінці 19 – поч. 20 століття // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 71–78; його ж. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1991. – С. 22–24; його ж. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині ХІХ ст. Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вып. 2. – Чернігів, 1993. – С. 45–50; його ж. До питання про достовірність земельного перепису 1905 р. // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернігів. – 1998. – С. 213–218; його ж. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини ХІХ – ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 111–119.
11. Якименко М.А. Міграції українського селянства (1861–1905) // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 65–71; його ж. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 1.
13. Там само. – С. 2.
14. Там само. – С. 3.
15. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904. – С, 243.
16. Там само. – С. 245.
17. Там само. – С. 248.
18. Там само. – С. 251.
19. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 47. Черниговская губерния. – СПб., 1903. – С. 57–58.
20. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 1
21. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904. – С. 235.
22. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 1
23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 9.
24. Руссов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 8.
25. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904. – С. 235.
23. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині ХІХ ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вып. 2. – Чернігів, 1993. – С. 49.
26. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 1.
27. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904. – С. 235.
28. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб, 1906. – С. 42.
24. Якименко М.Я. Міграції українського селянства (1861–1905 рр.) // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 65.
29. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904. – С. 252.
25. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 47. Черниговская губерния. – СПб., 1903. – С. 63.
30. Там само. – С. 68.
31. Там само. – С. 69.
32. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905. – С. 22.

Oleksandr Gerasimchuk

POPULATION AND OCCUPATION OF THE DWELLERS OF CHERNIHIV PROVINCE DURING THE PERIOD OF PREPARATION FOR THE AGRARIAN REFORM (1861 – 1905)

This article is devoted to relationship between change the number of the population in the Chernihiv province in 1861–1905 years and condition of peasant landowning, is characterized branch specifics facilities region. Especial attention is paid to influence of the demographic processes and employment of the population to preparing of the agrarian reform at the beginning of the XX of century.

Key words: agrarian reform, facility, landowning, agriculture, population, community, migration.

Надійшла до редакції 2.03.2008 р.